

Ernst Nolte. *Nietzsche und der Nietzscheanismus*. Propyläen Verlag

Enkele jaren geleden woedde in Duitsland de zogenaamde *Historikerstreit*. Inzet: de uniciteit van de Holocaust. Mocht de massamoord van de nazi's op de joden worden gelijkgesteld aan andere vormen van genocide, die de twintigste eeuw bijvoorbeeld in de Sovjet-Unie en Cambodja had gekend? Door de filosoof Jürgen Habermas werd deze vraag met een krachtig nee beantwoord. Wie voor zo'n gelijkstelling was, maakte zich schuldig aan een ontoelaatbare *Verharmlosung* van het nazi-geweld. En daarachter bespeurde Habermas een ongezond verlangen naar nieuw Duits zelfrespect, waarvan de toenmalige Bondsrepubliek naar zijn idee beter verschoond kon blijven.

Tal van historici vielen hem bij. In kranten, tijdschriften, boeken en op radio en televisie werd het debat uitgevochten. Doelwit van alle verontwaardiging was vooral de filosoof en historicus Ernst Nolte, die met een artikel in de *Frankfurter Allgemeine* van 6 juni 1986 de steen in de nationale (en weldra ook internationale) vijver had geworpen.

In zijn artikel (*Vergangenheit, die nicht vergeben will*) betoogde Nolte dat de geschiedschrijving over het Derde Rijk tot dusver te zeer had plaatsgevonden vanuit het perspectief van de overwinnaar. Hij hield een pleidooi voor een revisie van het nazi-verleden, waarbij hij de *Endlösung* presenteerde als een Duitse reactie op de vernietiging die al sinds 1917 vanuit het communistisch geworden Rusland zou hebben bedreigd. Tussen „Auschwitz" en de „Gulag Archipel" bestond, meende Nolte, een *kausaler Nexus*, waarvoor de historici in het verleden ten onrechte geen oog hadden gehad.

Dit laatste verwijt sloeg niet op hem zelf, want hij had zijn stelling al diverse malen eerder gepresenteerd, zij 't zelden zo expliciet, in boeken als *Der Faschismus in seiner Epoche* (1963) en *Deutschland und der kalte Krieg* (1974). Ook toen waren er protesten gerezen, maar deze hadden de grenzen van het vakgebied niet overschreden. Waarom niet? Misschien omdat Nolte destijds vrijwel alleen stond, terwijl er in 1986-1987 ook een aantal historici was dat zijn kant koos. Maar belangrijker was ongetwijfeld dat verlangen naar een nieuw Duits zelfrespect, waar Habermas het over had: daardoor kreeg het debat dit maal een inzet die niet alleen de historici aanging, maar het hele Duitse publiek.

Sindsdien is het debat verstomd, maar Nolte heeft zich niet stil gehouden. In 1987 publiceerde hij een lijvige studie, *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945*, waarin hij zijn visie omstandig uiteenzette, en zeer onlangs verscheen *Nietzsche und der Nietzscheanismus*, dat in het verlengde van het voorgaande boek moet worden gelezen.

De verbindende schakel vormt Nolttes opvatting van de Europese ideologie-geschiedenis van de twintigste eeuw als een „burgeroorlog" tussen bolsjewisme en nationaalsocialisme, waarbij de eerste heeft gefungeerd als schrikbeeld én als voorbeeld voor de laatste. In zijn nieuwe boek construeert hij een tegenstelling tussen Nietzsche en Marx, die kan worden gezien als een voorafschaduwning van die „burgeroorlog". Marx wijst uiteraard vooruit naar het bolsjewisme, Nietzsche naar het nationaalsocialisme.

Om een nieuwe visie gaat het niet, want over de meest aanvechtbare schakel

in de constructie, de connectie tussen Nietzsche en het fascisme, heeft Nolte al vaker geschreven. Een van zijn eerste publicaties was een artikel over „Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini". In *Der Faschismus in seiner Epoche* wordt Nietzsche eveneens opgevoerd als een voorloper van fascisme en nationaalsocialisme. Daar overigens onder uitdrukkelijke vermelding dat hij niet mag worden beschouwd als een voorloper „in banale zin": een directe connectie ontbreekt, maar door Nietzsche zou wèl als eerste het „spirituele centrum" zijn geformuleerd waar alle latere fascismen omheen cirkelen.

In Noltens nieuwe boek wordt deze interpretatie, die in *Der Faschismus in seiner Epoche* maar een bescheiden plaats inneemt, nader uitgewerkt. Nietzsche blijkt de voorvechter te zijn geweest van een „Partei des Lebens" en de geestelijke vader van een „vernietigingsconcept", dat een kopie vormt van de vernietiging die volgens Marx in de proletarische revolutie haar beslag zou krijgen. Nietzsche en Marx passen bij elkaar, zo had Nolte al in 1963 geschreven, als het masker bij het gezicht en het negatief bij de afdruk.

Een verrassende stelling, zoals hij zelf ook toegeeft, aangezien Marx en Nietzsche elkaar met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid nooit hebben gelezen. Nietzsche keerde zich weliswaar tegen het socialisme van zijn tijd, dat hij beschouwde als een zoveelste verschijningsvorm van de joods-christelijke traditie die met haar ressentimentsmoraal de aartsvijand was van het „leven". Maar de naam Marx valt in zijn werk nergens. Toch houdt Nolte vol, vanuit een serene historische distantie, dat hij in wezen het marxisme op het oog had - vermoedelijk omdat dit in de twintigste eeuw het dominerende gezicht van het socialisme zou worden.

Beide denkers krijgen bij Nolte de trekken van ideaaltypen en dan doen de concrete historische details er kennelijk minder toe. Beiden vertegenwoordigen de ideologische kern van de „burgeroorlog" die zij al in de negentiende eeuw hadden voorspeld, en belichamen als zodanig de twee belangrijkste - antagonistische - reacties op de burgerlijke kapitalistische samenleving die na afloop van de „burgeroorlog" aan het langste eind zou trekken.

In *Nietzsche und der Nietzscheanismus* vestigt Nolte voortdurend de aandacht op de overeenkomsten (de liefde voor de Griekse oudheid, de beïnvloeding door het Duitse idealisme) en de heel wat meer evidente verschillen tussen Marx en Nietzsche, maar de nadruk ligt zoals de titel al aangeeft bij de laatste.

Het boek valt in drie delen uiteen. Het begint met een - competente, maar op één uitzondering na weinig verrassende - biografische schets. Daarna volgt het interessantste deel: een analyse van Nietzsche als een „slagveld" waarop de vele tegenstrijdigheden van de moderne tijd met elkaar de strijd zijn aangegaan. De typering is afkomstig van Nietzsche zelf (uit een brief aan zijn vriend Peter Gast) en is voor Nolte het „sleutelwoord", waarmee de schrijver van *Also sprach Zarathustra* kan worden begrepen. Zeker is in elk geval dat met dit „sleutelwoord" overtuigend kan worden aangetoond dat Nietzsche onmogelijk „in banale zin" te interpreteren valt als een voorloper van fascisme en nationaalsocialisme.

Aan de hand van een reeks thema's als bijvoorbeeld de Oudheid, het jodendom, het christendom, de Verlichting, de Franse Revolutie, het socialisme en de

Duitsers inventariseert Nolte de vele tegenstrijdige standpunten die Nietzsche in de loop van zijn leven heeft ingenomen. Alleen over de Franse Revolutie blijkt de mening onveranderlijk negatief te zijn geweest (het enige positieve vond Nietzsche dat Napoleon eruit was voortgekomen), maar overal elders ontvouwt zich een breed spectrum van niet of moeilijk met elkaar te verzoenen mogelijkheden.

Nare stereotiepe vooroordelen over joden gaan hand in hand met een virulente afkeer van het destijds bloeiende antisemitisme. Het christendom wordt veroordeeld als een „opstand van slaven”, maar dat sluit bewondering voor Christus niet uit. Na geloofd te hebben dat alleen in Duitsland (dankzij Wagners *Gesamtkunstwerk*) een culturele regeneratie mogelijk was, heeft Nietzsche later geen volk zo uitgescholden als de Duitsers. Niet minder wisselend was zijn houding tegenover de Verlichting, die varieerde van geestdriftige omarming tot principiële veroordeling. Et cetera.

Terecht stelt Nolte vast dat bij Nietzsche denkwijzen in botsing samenkomen, die men doorgaans alleen bij afzonderlijke mensen aantreft: „daarom kan door een handige selectie vrijwel iedere ideologie haar `eigen Nietzsche' samenstellen”. Een waar woord. De vraag is alleen of het niet ook voor Nolte zelf geldt, wanneer hij Nietzsche ten slotte - als „anti-Marx” - toch een uitweg uit het „slagveld” laat kiezen.

Nolte heeft ongetwijfeld gelijk door in Nietzsches denken één grondtoon te bespeuren die bij alle variaties en contradicties constant blijft: zijn keuze voor het „leven” en tegen de „moraal”, ongeacht of deze zich nu voordoet als Platonisme, christendom, humanisme of socialisme. Nietzsche geloofde in een *Gesamt-Entartung* van de moderne mens, die zou veranderen in een laaghartig „kuddedier” als democratie, algemeen kiesrecht, mode, pers en vrouwenemancipatie hun zin zouden krijgen. Zijn schrikbeeld was wat in *Also sprach Zarathustra* de „laatste mens” wordt genoemd: een wezen dat met een „knipoog” zegt het geluk te hebben uitgevonden en alle hardheid en adeldom van het leven ontkent.

Het concept dat Nietzsche hiertegen ontwikkelde was dat van de *Übermensch*, die volgens Nolte twee zeer verschillende vormen aannam: een vreedzame en een gewelddadige. In het eerste geval heette hij de „goede Europeaan”; in het tweede geval maakte hij deel uit van een „Partei des Lebens” die (getuige een passage in *Ecce Homo*) niet zou terugdeinzen voor de „schonungloze Vernichtung aller Entartenden und Parasitischen”. Op deze manier had Nietzsche, aldus Nolte, het scenario geschreven voor een massamoord waarbij Hitlers *Endlösung* in het niet zou zinken.

In het biografische gedeelte van zijn boek verdedigt Nolte dat het Nietzsche volslagen ernst was geweest: hij had een echte partij willen oprichten. Vlak voordat de *Umnachtung* toesloeg had hij het werk aan *Der Wille zur Macht* (dat zijn hoofdwerk had moeten worden) neergelegd om zich aan de „praktijk” te wijden. Hij rekende op „miljoenen aanhangers” en stelde er vooral prijs op de „officieren” en „joodse bankiers” aan zijn zijde te hebben, want zij vertegenwoordigden tezamen de echte „Wille zur Macht”.

In Nietzsches aantekeningen valt dit allemaal te lezen, zoals nog zoveel meer, maar onduidelijk blijft waarom Nolte nu juist hieraan een bijzondere betekenis hecht.

En dat wordt niet echt minder wanneer Nolte vervolgens uitgerekend in enkele van Nietzsches zogenaamde „waaninbrieven" de bevestiging van zijn these meent te kunnen vinden. Het ligt meer voor de hand te veronderstellen dat hij zo vurig in de ernst van Nietzsches „tegenpartij" gelooft, omdat deze onontbeerlijk is voor zijn schema waarin Marx en Nietzsche als de intellectuele voorlopers optreden van de twintigste-eeuwse „burgeroorlog".

Er wringt iets in Nolttes Nietzsche-interpretatie, die met de keuze voor het „slagveld" juist zo'n veelbelovende richting leek op te gaan. Merkwaardig is in dit verband ook het derde en laatste deel van het boek, waarin het „Nietzscheanisme" van vóór 1914 wordt behandeld. Men zou verwachten hier argumenten aan te treffen, bij aanhangers en bewonderaars, voor het idee van zo'n „Partei des Lebens". Maar niets daarvan: Nolte moet juist concluderen dat niemand zich voor iets dergelijks heeft geïnteresseerd.

Wat hij laat zien is dat iedereen naar eigen believen uit Nietzsches tegenstrijdigheden heeft geplukt wat hij of zij kon gebruiken, inclusief zelfs enkele socialisten (onder wie de jonge Mussolini), feministen en zionisten. Dat levert een nuttig en curieus overzicht op, maar wat precies de relatie is met de rest van het boek, blijft in het vage, tenzij het Nolttes bedoeling is geweest zijn centrale stelling te ondermijnen. Maar zoveel nietzscheaanse zin voor contradictie dicht ik hem niet toe.

Begrijpelijker was het geweest als Nolte tot besluit met een overzicht was gekomen van de nationaalsocialistische Nietzsche-receptie, al is de kans niet groot dat daaruit veel verrassingen zouden zijn voortgekomen. Dat de nazi's Nietzsche voor zover ze hem hebben gebruikt op grove wijze hebben versimpeld, is immers al lang bekend. Het is niet onverstandig van Nolte dat hij ervoor gepast heeft op deze manier zijn gelijk te halen: hij zou er alleen maar een herhaling van alle vroegere argumenten tegen de inlijving van Nietzsche bij het nationaalsocialisme mee hebben uitgelokt. Maar dat zijn stelling door deze terughoudendheid aan overtuigingskracht heeft gewonnen, kan moeilijk worden beweerd.

De lezer blijft nu een beetje in onzekerheid wat Nolte met zijn boek heeft bedoeld. Vermoedelijk heeft hij twee dingen tegelijk gewild: Nietzsche niet versimpelen en toch heel precies zijn relatie met het latere nationaalsocialisme aangeven. Op zichzelf is dat een loffelijk streven, maar Nolte wekt de indruk er niet helemaal te zijn uitgekomen.

Dat er tussen Nietzsche en het nationaal-socialisme een relatie heeft bestaan, zij 't vooral van één kant, dat zal waarschijnlijk niemand willen ontkennen, al kan het in onze tijd waarin Nietzsche vooral als profeet van het postmodernisme furore maakt geen kwaad hier nog eens aan te herinneren. Met die wending naar de „praktijk" en die „Partei des Lebens" heeft Nolte het echter te mooi willen maken en daardoor is er ook bij hem sprake van een vorm van versimpeling.

Een vergelijkbare combinatie van zin en onzin typeerde zijn standpunten in de *Historikerstreit*. Een vergelijking van „Auschwitz" en „Gulag" kan immers wel degelijk zin hebben: wie dit verbiedt, verdedigt een taboe waarvoor geen enkele wetenschappelijke, hoogstens een morele rechtvaardiging kan worden gevonden. Maar Nolttes stelling dat de *Endlösung* een kopie van massamoorden van Lenin en

Stalin zou zijn geweest, lijkt volstrekt uit de lucht gegrepen, terwijl het - eveneens door Nolte aangevoerde - argument dat Chaim Weizmanns „oorlogsverklaring" aan Duitsland namens „de joden" uit 1939 Hitler het recht gaf de Duitse joden als krijgsgevangenen te interneren op het smakeloze af onzinnig moet worden genoemd.

Minder bont maakt Nolte het in *Nietzsche und der Nietzscheanismus*.

Desondanks roept zijn conclusie een paar vreemde vragen op. Nolte concludeert namelijk dat het na afloop van de Europese „burgeroorlog" zaak is een „mittlerer Weg" te bewandelen, tussen de beide extremen van bolsjewisme en nationaalsocialisme in, die toch geen „middelmatische" weg hoeft te zijn, en hij besluit met de opmerking dat zowel Nietzsche als Marx ons daarbij kunnen helpen. Maar hoe die „middenweg" (kennelijk iets anders dan de bestaande democratie) eruit moet zien en hoe Marx en Nietzsche de wandelaar tot steun kunnen zijn, heeft hij helaas onvermeld gelaten.

(*de Volkskrant*, 22-12-1990)